

6. Azerbaycan Türkçesinde duygu fiillerinin anlam bilimsel yapı görünümleri

Gökçen BİLGİN AKSOY¹

APA: Bilgin Aksoy, G. (2022). Azerbaycan Türkçesinde duygu fiillerinin anlam bilimsel yapı görünümleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (29), 73-87. DOI: 10.29000/rumelide.1164018.

Öz

Mental fiillerin bir alt sınıfı olan duygu fiilleri; zihnin üzüntü, korku, iğrenme, haz, sevgi, şaşkınlık, utanç, öfke gibi bir duygunun ya da duyguların tesirinde olma faaliyetini kısacası “duygulanma” süreçlerini ifade eden fiillerdir. Günümüz dil bilimi çalışmalarında fiillerin, cümlede yönetici konumunda bulunmaları sebebiyle, ait oldukları anlam bilimsel fiil kategorisi içerisinde daha doğru anlaşılabilmesi için anlamları gereği bir arada bulunabilecekleri üyelerin ve bu üyelerin söz konusu fiiller ile semantik ilişkisinin belirlenmesinin bir ön koşul olarak görüldüğü söylenebilir. Bu çalışmanın amacı Azerbaycan Türkçesinde duygu fiillerinin anlam bilimsel yapı görünümlerini sunmaktır. Bu nedenle öncelikle Türkiye’de ve dünyada yapılan dil bilimi çalışmalarında duygu fiilleri ile ilgili oluşturulan kavramsal çerçeve değerlendirilmiş ve ardından durum dil bilgisi ışığında Azerbaycan Türkçesindeki duygu fiillerinin semantik rolleri belirlenmiştir. Deneyimci, içerik ve uyarıcı; duygu fiillerinin anlam bilimsel yapısında bulunan temel semantik roller olarak benimsenmiştir. Azerbaycan Türkçesindeki duygu fiillerinin söz konusu semantik rollerden meydana gelen beş farklı anlam bilimsel yapı sergilediği tespit edilmiştir. Duygu fiillerinin anlam bilimsel özelliklerini betimleyen bu inceleme aynı zamanda Azerbaycan Türkçesindeki duygu fiilleri için yeni bir sınıflandırma niteliği taşımaktadır. Bu araştırmanın fiil sınıflandırma çalışmalarının yanı sıra sözlük bilimi, sözcük bilimi, söz dizimi ve Azerbaycan Türkçesinin öğretimi gibi alanlara da katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan Türkçesi, duygu fiilleri, semantik rol, anlam bilimsel yapı

Semantic structure aspects of emotion verbs in Azerbaijan Turkish

Abstract

As a subclass of mental verbs, emotion verbs are verbs expressing the activity of the mind to be under the influence of an emotion or emotions such as sadness, fear, disgust, pleasure, love, surprise, shame, anger in other words, the processes of being "emotional". In today's linguistics studies, it can be stated that since the verbs are in the executive position in the sentence, it is seen as a prerequisite to determine the members that the verbs can coexist with due to their meanings and the semantic relationship of these members with the verbs in question so that they can be understood more accurately within the semantic verb category they belong to. The aim of this study is to present the semantic structure aspects of emotion verbs in Azerbaijan Turkish. For this reason, first of all, the conceptual framework of emotion verbs in linguistics studies in Turkey and in the world was evaluated, and then the semantic roles of emotion verbs in Azerbaijan Turkish were determined in the light of case grammar. Experiential, content and stimulus have been adopted as the basic semantic roles in the semantic structure of emotion verbs. It has been determined that emotion verbs

¹ Arş. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü (Ankara, Türkiye), gokcen.bilgin@hbv.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-1845-0312 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 22.06.2022-kabul tarihi: 20.08.2022; DOI: 10.29000/rumelide.1164018]

in Azerbaijan Turkish exhibit five different semantic structures consisting of these semantic roles. This study, which describes the semantic features of emotion verbs, is also a new classification for emotion verbs in Azerbaijan Turkish. It is thought that this research will contribute to fields such as lexicology, logology, syntax and teaching Azerbaijan Turkish, as well as verb classification studies.

Keywords: Azerbaijan Turkish, emotion verbs, semantic role, semantic structure

1. Giriş

Duygular; psikoloji, sosyoloji, tıp, felsefe, antropoloji, eğitim, dil bilimi gibi pek çok bilim dalının araştırma konusudur. Çeşitli disiplinlerde çeşitli fizyolojik, bilişsel ve davranışsal yönleri ile ele alınan duygunun tanımı, oluşumu ve türleri konularında, taşıdığı bu çeşitli özellikler sebebiyle, ortak bir görüşe ulaşamadığı görülür. Doğrudan gözlenemeyen, bireye özgü bu zihinsel yaşantıları anlamının etkili bir yolunun dildeki duygu ifadelerinden geçtiği söylenebilir. Duygu aktarımı sağlayan bu ifadelerin önemli bir kısmı ise fiil formundadır.

Duygu fiilleri, mental fiillerin bir alt sınıfını oluşturur ve duygusal süreçler mental sürecin algı ve biliş süreçleri ile karşılıklı ilişki içerisinde. Türk dili temelli çalışmalarda genellikle mental fiiller bildirdikleri sürece göre kendi içerisinde sınıflandırılır ve mental fiillerin alt süreç türlerine ait fiil listeleri verilir. Özellikle Batılı araştırmacıların çalışmalarında ise fiillerin söz dizimsel davranışları göz önünde bulundurularak anlam bilimsel yapıları ile incelendiği görülür. Bununla birlikte M. Erdem (2016, s. 185), N. Doğan (2017, s. 225-226) gibi araştırmacılar Türkçe fiillerin de anlam bilimsel rol yapıları bakımından değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çeker. Duygu fiillerinin de söz dizimsel davranışları ile değerlendirilerek anlam bilimsel yapılarının belirlenmesi söz konusu fiil sınıfının özelliklerinin daha doğru betimlenmesini sağlayacaktır.

Bu çalışmada öncelikle duygu fiilleri terimi ele alınarak Türkiye’de ve dünyada yapılan dil bilimi çalışmalarındaki duygu fiilleri ile ilgili yaklaşımlar üzerinde durulacaktır. Terminoloji ve literatür ile ilgili bilgiler verildikten sonra Azerbaycan Türkçesinde tespit edilen duygu fiillerinin, durum dil bilgisinin betimsel yaklaşımı esasında, tamlayıcılarının semantik rolleri belirlenecektir. Bunun ardından Azerbaycan Türkçesindeki duygu fiillerinin söz konusu semantik rollerden meydana gelen anlam bilimsel yapı görünümü sıralanacak ve değerlendirmeler yapılacaktır.

G. Bilgin Aksoy’un (2021) *Azerbaycan Türkçesinde Mental Fiiller* adlı doktora tezinde *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti* (Azerbaycan Dilinin Açıklamalı Sözlüğü) adlı dört ciltlik eserde yer alan madde başlarından hareketle tespit edilen Azerbaycan Türkçesindeki duygu fiilleri; sayısal istem potansiyelleri, tamlayıcılarının semantik rolü ve dil bilimsel ilişkileri (mantıksal, semantik ve söz dizimsel istem düzeyleri) ile ele alınır. Bu çalışmada Azerbaycan Türkçesindeki duygu fiillerinin anlam bilimsel yapı görünümü Bilgin Aksoy’daki (2021) tespitlerden hareketle belirlenecektir.

2. Duygu fiilleri terimi ve duygu fiilleri ile ilgili çalışmalar

Güncel Türkçe Sözlük’te duygu “1. Duyularla algılama, his. 2. Belirli nesne, olay veya bireylerin insanın iç dünyasında uyandırdığı izlenim. 3. Önsezi. 4. Nesnelere ve olayları ahlaki ve estetik yönden değerlendirme yeteneği. 5. Kendine özgü bir ruhsal hareket ve hareketlilik.” olarak tanımlanır². Duygunun ne olduğu ile ilgili önemli görüş farklılıkları olduğunu vurgulayan J. D. Mayer vd. “bir

² <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim tarihi: 27.06.2022.

duygunun fizyolojik, deneyimsel ve bilişsel yönleri bulunan bir olaya organize bir zihinsel tepki olduğu” açıklamasının makul kabul edilebileceğini dile getirir (2001, s. 233-234). D. Goleman, psikologlar ve filozoflar tarafından bir yüzyıldan fazla süredir kesin tanımı üzerinde tartışılan duygu kavramını “bir his ve bu hisse özgü belirli düşünceler, psikolojik ve biyolojik haller ve bir dizi hareket eğilimi” anlamında kullandığını açıklayarak karışmaları, çeşitleri, mutasyonları ve nüansları ile yüzlerce duygunun varlığından bahseder (2021, s. 373).

Duygu olgusunun çeşitli özelliklere sahip olması duygu kavramının kesin bir tanımını yapmayı zorlaştırır. Bu sebeple de araştırmacılar arasında kavramın tanımı hususunda bir birlik sağlanamadığı görülmektedir. Bununla birlikte mevcut duygu tanımlarında genel itibarıyla “duygu”nun kişiye özgü bir tarafı bulunan, farklı süreklilikte ve yoğunluklarda meydana gelebilen, fizyolojik, bilişsel ve davranışsal bileşenleri olan ve bu bileşenlerinin ortaya çıkma sırası netleştirilemeyen bir olgu olarak görüldüğü söylenebilir. Duygusal süreç, bilişsel boyutuyla oldukça çeşitli zihinsel tepkiler içerir. Sevgi, haz, öfke, üzüntü, korku, şaşkınlık, utanç, iğrenme gibi bu son derece kompleks ve çeşitli zihinsel tepkiler dilde pek çok fiil ile karşılık bulur. Duygu fiilleri, zihnin bu çeşitli duygulardan birinin ya da birkaçının tesirinde olma faaliyetini kısacası “duygulanma” süreçlerini ifade eden fiiller olarak açıklanabilir.

Türk dili temelli çalışmalarda çoğunlukla mental fiillerin bir alt sınıfı olarak ele alınan bu fiiller için farklı terimler ve sınıflandırmalar söz konusudur.

G. K. Kuliev’in fiil sınıflandırmasında (1992) “psikolojik faaliyet fiilleri” ana başlığı altında yer alan duygu fiillerini M. Erdem (2004) “etki (affection) fiilleri”, P. İbe (2004b) “ruh durumu eylemleri”, N. Biray (2007) ise “duygularımızı anlatan fiiller” olarak adlandırır. Ö. Yaylagül (2005; 2010), S. Şahin (2012a; 2012b; 2013), K. Seçkin (2014; 2020), S. Öztürk (2015), N. Kalkan (2016), M. A. İ. Fakirullahoğlu (2016), S. Sandalyeci (2016), E. Hirik (2018), M. Dolati Darabadi (2018), S. Soydan (2018), E. İter (2019), E. Acar (2019), A. Yegin (2019), Soydan ve A. Özkan Şen (2019; 2021), G. Bilgin Aksoy (2021), T. Çelik (2021) ile M. Argunşah ve F. Boz (2022) gibi araştırmacıların çalışmalarında “duygu fiilleri” terimi tercih edilir. F. S. Bayraktar (2017) duygu fiilleri için “duygu-seziş fiilleri”, H. Yıldız (2016, 2020), M. Özeren ve İ. Alan (2018) ile E. Aydoğmuş (2021) ise “psikolojik durum fiilleri” terimini kullanır.

Duygu fiillerini “duygusal durum fiilleri” ve “duygusal yaşamı bildiren fiiller” olmak üzere iki alt sınıfta inceleyen Kuliev, her iki sınıfı da kendi içerisinde alt gruplara ayırmakla birlikte “duygusal yaşamı bildiren fiiller”i “olumluluk” boyutuyla da değerlendirir (1992, s. 15-19). Yaylagül, duygu fiillerini duyguların oluşumu ile ilgili çeşitli kuramları göz önünde bulundurarak “bütünsel davranış tepki fiilleri”, “olumlu duygu fiilleri” ve “olumsuz duygu fiilleri” olmak üzere üç gruba ayırır (2005: 26-35). Seçkin (2014, s. 924-926), Öztürk (2015, s. 328-335), Sandalyeci (2016, s. 163-166) ve Yegin (2019, s. 58-64) çalışmalarında duygu fiillerini Yaylagül 2005’teki sınıflandırmayı temel alarak inceler. Şahin (2012a, s. 240-355; 2012b, s. 56; 2013, s. 343-348), Kalkan (2016, s. 183), Soydan (2018, s. 477-489), Özeren ve Alan (2018, s. 209-217), Acar (2019, s. 1279-1281), Soydan ve Özkan Şen (2019, s. 28-30; 2021, s. 250-255) ile Aydoğmuş (2021, s. 140-144) tarafından yapılan çalışmalarda ise duygu fiilleri ifade ettikleri üzüntü, öfke, korku, nefret, zevk, sevgi, utanç, hayret, kıskançlık, cesaret vb. temel duygulara göre alt sınıflara ayrılır. Yıldız, bu gruptaki fiilleri “anlık tepki bildiren fiiller” ve “süreç içinde gelişen fiiller” olmak üzere oluşumlarına göre iki ana bölüme ayırdıktan sonra “anlık tepki bildiren fiiller”i kendi içerisinde ifade ettikleri duygular, “süreç içinde gelişen fiiller”i ise “olumluluk” çağrışımı bakımından tekrar sınıflandırır (2016, s. 256-328; 2020, s. 107). İter, ele aldığı duygu fiillerini “birincil (temel) duygu fiilleri” ve “ikincil duygu fiilleri” olarak iki gruba ayırarak her grubu kendi içerisinde duygu

alanlarına göre de sınıflandırır (2019, s. 34-35). Argunşah ve Boz, Jackendoff'un duyguları pozitif, negatif ve nötr olmak üzere üç gruba ayıran tasnifinden hareketle negatif duygu fiilleri üzerinde durur (2022, s. 194). Dolati Darabadi ise ele aldığı duygu fiillerini “olumlu duygu fiilleri” ve “olumsuz duygu fiilleri” başlıkları altında listeler (2018, s. 99-105). Biray (2007, s. 312-316), Bayraktar (2017, s. 461-463), Hirik (2018, s. 64-70), Seçkin (2020, s. 69-99) ve Çelik'in (2021, s. 92-110) çalışmalarında ele alınan duygu fiilleri ile ilgili herhangi bir sınıflandırmaya gidilmez.

Türk dili temelli bu çalışmalarda duygu fiillerinin genellikle bildirdikleri duygulara göre tematik olarak sınıflandırıldığı görülür. Bununla birlikte Erdem (2004), İbe (2004a, 2004b), Yaylagül (2010), Fakirullahoğlu (2016) ve Bilgin Aksoy (2021) tarafından yapılan incelemelerde söz konusu fiiller tamlayıcılarının semantik rolleri ve anlam bilimsel yapıları ile de değerlendirilir.

Erdem'in Türkmen Türkçesindeki mental fiillerin isteme göre anlam değişmelerini incelediği çalışmasında, üç alt sınıftan birini duygu fiillerinin oluşturduğu mental fiillerin tamlayıcıları Halliday'in işlevsel grameri esasında **sezici** (sensor) ve **sezilen** (phenomenon) olarak belirlenir (2004, s. 940-943).

İbe, Türkçedeki duygusal ve bilişsel alanlarda meydana gelen olayları anlatan fiillerin sentaktik özelliklerini de belirlemek amacıyla **deneyimleyen** ve **konu** semantik rollerine dayalı bir sınıflandırma yapar. Bu sınıflandırmaya göre duygu fiilleri dört grupta toplanabilir:

1. **Deneyimleyen** özneleri ve **konu** nesnelere olan duygu fiilleri: *beğen-*, *küçümse-* vb.
  2. Üye dağılımı ilk gruptaki fiillerin tersi olan duygu fiilleri: **Deneyimleyen**, belirtme durumundaki nesne iken **konu** yalnız durumdaki öznedir: *bay-*, *cezbet-* vb.
  3. Bu duygu fiillerinin özneleri ise yalnız durumdaki **deneyimleyendir**. Nesne konumunda bulunan üyeye göre ise iki alt gruba ayrılabilirler:
    - a. Yönelme durumunda **konu** nesnelere bulunanlar: *güven-*, *imren-* vb.
    - b. Çıkma durumunda **konu** nesnelere bulunanlar: *bez-*, *soğu-* vb.
- Dil bilgisi bakımından ayrı bir tür oluşturmak için yeterince belirgin olmayan iki geçişsiz duygu fiili türü daha vardır³:
- Bulunma durumunda **konu** nesnesi isteyen *yanıl-* fiili,
  - **Konu** nesnelere vasıta durumunda olan fiiller. Bu grupta canlı özneler gerektiren yedi fiil vardır: *avun-*, *şişin-*, *alakalan-*, *gururlan-*, *ilgilen-*, *kibirlen-*, *şenlen-*.
4. Son gruptaki fiillerin ise tek üyeleri vardır. Bu üye yalnız durumdaki bulunan **deneyimleyendir**: *geril-*, *parla-* vb. (İbe, 2004a, s. 94-108)⁴.

3 İbe Akcan, bu iki geçişsiz fiil grubunu “Türkçe Ruh Durumu Eylemleri İçin Bir Sınıflama Önerisi” adlı çalışmasında üçüncü tür ruh durumu eylemleri grubuna alt türler olarak dâhil eder (2004b, s. 39).

4 İbe, dördüncü gruptaki yalnızca deneyimleyen üyesi bulunan fiillerin duygu fiilleri incelenmiş dillerin hiçbirinde görülmemesi sebebiyle Türkçeye özgü olduğunu belirtir (2004a, s. ii).

Yaylagül ise Türkiye Türkçesindeki duygu fiillerinin, durum grameri açısından, fiilin istemine ve **deneyimcinin** konumuna göre beş grupta ele alınabileceğini belirtir:

1. Tek istemli fiiller: Bu istem **deneyimci**dir ve cümlede özne konumunda bulunur: *daral-*, *ferahla-* vb.
2. Biri seçimli biri zorunlu olmak üzere iki istemli fiiller: Zorunlu istem olan **deneyimci** cümlede özne konumundadır, seçimli istem ise **uyarıcı**dır: *bunal-*, *sevin-* vb.
3. İki istemli fiiller: İlk zorunlu istem **deneyimci**dir ve cümlede özne konumundadır, ikinci zorunlu istem ise **uyarıcı**dır: *iğren-*, *acı-* vb.
4. İki istemli fiiller: İlk zorunlu istem **uyarıcı**dır ve cümlede özne konumundadır, ikinci zorunlu istem ise **deneyimci**dir: *kır-*, *üz-* vb.
5. Tek zorunlu istem olan **deneyimcinin** parçası söylenerek bütünü anlatılır ve fiil bu tek istemi ile kaynaşmıştır: (*içi, yüreği vb.*) *karar-*, *yan-* vb. (Yaylagül, 2010, s. 102).

Fakirullahoğlu da Kırgız Türkçesinde tespit ettiği duygu fiillerini durum dil bilgisi açısından **deneyimcinin** konumu, fiilin istem türü ve sayısına göre inceler ve bu inceleme neticesinde duygu fiillerini üç sınıfta toplar: a) Tek istemli fiiller: Zorunlu istem olan **deneyimci** özne konumundadır. b) Bir seçimli, bir zorunlu istem gerektiren fiiller: Zorunlu istem olan **deneyimci** özne konumunda, seçimli istem olan **uyarıcı** ise nesne konumunda bulunur. c) İki zorunlu istemli fiiller: **Deneyimci** özne, **uyarıcı** ise nesne konumundadır (2016, s. 6).

Duygu fiillerinin anlam bilimsel istem yapılarını durum dil bilgisi doğrultusunda belirleyen bir diğer araştırmacı ise Bilgin Aksoy'dur. Bilgin Aksoy'un çalışmasında duygu fiilleri sayısal istem potansiyelleri, tamlayıcılarının semantik rolü ve dil bilimsel ilişkileri (mantıksal, semantik ve söz dizimsel istem düzeyleri) ile ele alınır (2021, s. 1-8).

Dünyadaki dil bilimi çalışmalarında da çoğu zaman mental fiillerin bir alt sınıfı olarak ele alınan duygu fiilleri için "psişik/ruhsal fiiller" (psych verbs), "psikolojik fiiller" (psychological verbs) "duygu fiilleri" (emotion verbs), "duygusal ve tutumsal durumlar" (emotional or attitudinal states) ve "etki" (affection) gibi çeşitli terimler tercih edilir.

Türk dili temelli çalışmalarda olduğu gibi yabancı diller ile ilgili çalışmalarda da duygu fiilleri ile ilgili temel duygular, duyguların oluşumu, duyguların olumluluk ve uyarılma boyutları gibi ölçütler esas alınarak oluşturulan çeşitli sınıflandırmalar bulunur. Örneğin duygu bildiren 590 İngilizce kelimenin analizini yapan L. Johnson ve K. Oatley, bu kelimeleri "genel duygular" (generic emotions), "temel duygular" (basic emotions), "duygusal ilişkiler" (emotional relations), "sebeplere bağlı duygular" (caused emotions), "duygunun nedeni ile deneyimleyen arasındaki ilişkiyi bildirenler" (causatives), "duygusal hedefler" (emotional goals) ve "karmaşık duygular" (complex emotions) olmak üzere yedi anlam bilimsel gruba ayırır. Ayrıca bu gruplarda yer alan kelimeler, araştırmacılar tarafından beş temel duygu olarak belirlenen "mutluluk" (happiness), "üzüntü" (sadness), "korku" (fear), "öfke" (anger) ve "nefret" (disgust) alt başlıkları altında yeniden sınıflandırılır (Johnson ve Oatley, 1989, s. 96-106). Mental fiillerin *güvenme-*, *kork-*, *nefret et-*, *iste-*, *sev-*, *hisset-*, *tercih et-* vb. bir bölümünün "duygusal ve tutumsal durumları" (emotional or attitudinal states) ifade ettiğini belirten D. Biber vd. (2007, s. 362-363) gibi herhangi bir sınıflandırmaya gitmeyen araştırmacılar da mevcuttur.

Bununla beraber dünyadaki dil bilimi çalışmalarında gerek mental fiillerin gerekse mental fiillerin bir alt sınıfı olan duygu fiillerinin daha çok tamlayıcılarının semantik rolleri ve söz dizimsel ilişkileri ile incelendiği görülür. Söz gelimi fiilleri durum dil bilgisi çerçevesinde tematik roller açısından sınıflandıran R. E. Longacre'nin sınıflandırmasında mental fiillerin katılanları **deneyimci**, **içerik/hedef** olarak verilir (1976, s. 60).

Duygu fiilleri için “ruhsal/psikolojik fiiller”(psych-verbs/psychological verbs) adlandırmasını tercih eden A. Belletti ve L. Rizzi; psikolojik durumları ifade eden fiillerin, bir **deneyimci** (experiencer) - zihinsel durumu yaşayan birey- ve bir **konuya** (theme) -zihinsel durumun içeriği veya nesnesi- sahip olduğu yönünde standart bir varsayım bulunduğunu ifade eder ve İtalyancadaki duygu fiilleri için üç temel sınıftan bahseder:

1. Gianni teme questo. “Gianni fears this” (Gianni bundan korkar.)
2. Questo preoccupa Gianni. “this worries Gianni” (Bu Gianni’yi endişelendirir.)
3. a. A Gianni piace questo. “to Gianni pleases this” (Gianni buna memnun olur.)
3. b. Questo piace a Gianni. “this pleases to Gianni” (Bu Gianni’yi memnun eder.)

Belletti ve Rizzi, deneyimcinin nesne olduğu ikinci grubun deneyimcinin özne olduğu birinci gruptan türetilmiş belirgin bir tersine çevirme olduğunu ve bu çeşitliliğin İtalyancaya özgü olmadığını belirtir (1988, s. 291-292).

Mental fiillerin “psişik/ruhsal fiiller” (psych verbs) olarak da adlandırılabilirliğinden bahseden W. Croft, mental sürecin bu grubundaki fiiller için “duygu fiilleri” (emotion verbs) terimini kullanır. Croft, mental fiillerin katılanlarını **deneyimci** (experiencer) ve **uyarıcı** (stimulus) olarak verir ve bu katılanlar arasında çift taraflı bir ilişki olduğunu ifade eder. Bu ilişkide deneyimci dikkatini uyarıcıya yönlendirir, uyarıcı ise deneyimcinin zihinsel durumunda bir değişikliğe yol açar (1993, s. 55-56).

Duygu fiillerini *psikoloji fiilleri/psikolojik durum fiilleri* (psych-verbs/verbs of psychological state) terimleriyle veren B. Levin bu fiilleri kendi içerisinde “eğlendirme fiilleri” (amuse verbs), “beğenme fiilleri” (admire verbs), “şaşma fiilleri” (marvel verbs) ve “ilgi çekme fiilleri” (appeal verbs) olmak üzere dört sınıfa ayırır. Duygu fiillerinin tipik olarak iki üyesi bulunduğunu belirten Levin, bu iki üyenin semantik rolleri ile ilgili bir görüş birliği olmasa da bunların çoğu kez **deneyimci** ve **uyarıcı** olarak karakterize edildiğini ifade eder. Ayrıca bu dört sınıf geçişlilik-geçişsizlik bakımından ikiye ayrılır. *Etkile-* (affect), *rahatsız et-* (discomfort), *sevindir-* (delight) gibi fiillerden oluşan “eğlendirme fiilleri” ve *tap-* (adore), *zevk al-* (enjoy) gibi fiillerden meydana gelen “beğenme fiilleri” geçişli fiillerdir ve bunlar sayı olarak daha çoktur; *önemse-* (mind), *eğlen-* (revel) gibi fiillerin yer aldığı “şaşma” ve *şüphelen-* (niggle), *cezbet-* (appeal) gibi fiilleri kapsayan “ilgi çekme fiilleri” ise geçişsiz fiillerdir. “Eğlendirme fiilleri”; nesnesi duygunun deneyimcisi olan, öznesi ise psikolojik durumdaki değişimin sebebi olan fiillerdir. “Beğenme fiilleri”nde ve “şaşma fiilleri”nde ise deneyimci, özne konumundadır. “İlgi çekme fiilleri” sınıfındaki geçişsiz fiiller de uyarıcıyı özne konumunda bulundurur (Levin, 1993, s. 188-193).

Söz konusu fiiller için “etki” (affection) terimini tercih eden G. Lock, bu fiillerin sevmeye, hoşlanma, hayran olma, korkma, nefret etme, özleme gibi süreçleri içerdiğini belirtir. Araştırmacı, mental süreç cümlelerinin düşünen, gören, beğenen, isteyen vb. bir kişiyi temsil eden en az bir katılına sahip olduğunu belirtir. **Algılayan** (sensor) olarak bilinen bu katılan her zaman canlı olmalıdır ve genellikle

insandır. Çoğu mental süreç cümlesinin ikinci bir katılanı da vardır. Bu katılan ise düşünülen, görülen, beğenilen, istenen vb. şeyi bildiren **algılanandır** (phenomenon) (1996, s. 104-105).

Fiilleri yapısalcı-işlevselci dil bilgisi kuramı doğrultusunda sınıflandıran R. D. Van Valin, mental fiillerin alt sınıfı olarak ele aldığı duygu (emotion) sürecinin katılanlarını **duygu sahibi** (emoter) ve **hedef** (target) olarak belirler (2004, s. 62-68).

Fransızcadaki duygu fiillerini inceleyen Y. Y. Mathieu, bu fiillerin cümlelerde iki çeşit anlam bilimsel yapı sergilediğini ifade eder: 1. *Paul irrites Marie*. (Paul Marie'yi kızdırır.) 2. *Marie hates Paul*. (Marie Paul'dan nefret eder.) Bu anlam bilimsel yapılar duyguya sahip olan kişinin (Marie), **deneyimcinin**, söz dizimindeki konumuna göre farklılık gösterir. İlk cümlede **deneyimci** nesnedir, özne (Paul) ise deneyimcinin duygusunun sebebidir. İkinci cümlede özne deneyimcidir ve Paul ise deneyimcinin hissinin nesnesidir. Çalışmada ilk kategorideki fiiller “psikolojik fiiller” (psychological verbs) olarak adlandırılır ve “olumluluk” boyutu esas alınarak sınıflandırılır (Mathieu, 2005, s. 110).

Y. Isse, İngilizce ve Japoncadaki duygu fiillerini “psişik/ruhsal fiiller” (psych verbs) terimi ile ele alır ve bu fiillerin **deneyimci** (experiencer) ve **konu** (theme) olmak üzere iki farklı katılanı olduğunu belirtir. Isse bu çalışmasında Japonca duygu fiillerinin büyük kısmının “özne deneyimci” (subject experiencer) duygu fiilleri olarak kategorize edildiğini gözlemlemiştir. Japoncadaki bu durumun aksine İngilizcede ise “özne deneyimci” duygu fiillerinden daha fazla “nesne deneyimci” (object-experiencer) duygu fiili bulunur (Isse, 2008, s. 968-983).

“Psişik/ruhsal fiiller” (psych verbs) adlandırmasını tercih eden A. Fábregas vd., duygu fiilleri ile ilgili dil bilim literatüründeki en yaygın sınıflandırmaların katılan rolleri dil bilimsel fonksiyonlarla eşleştirdiğini vurgular. Fiillerin alt sınıflarını incelemenin kullanışlı bir yolunun bu yöntemden geçtiğini belirten Fábregas vd., İspanyolca da dâhil olmak üzere Romen dillerindeki duygu fiillerinin üyelerinin söz dizimsel iz düşümüne göre dört görünümü bulunduğunu ifade eder: a. özne deneyimci (subject experiencer), b. yönelme deneyimci (dative experiencer), c. yükleme deneyimci (accusative experiencer) ve d. *se-* biçimli özne deneyimci (*se-form* subject experiencer) (2012, s. 163-164).

M. A. K. Halliday, mental süreçlerde algılamının duygularla ilgili grubu için “duygu” (emotion) terimini kullanır, bu alt kategorinin yüklendiği anlamın ise “hissetme” (feeling) olduğunu belirtir. İşlevsel dil bilgisinde Halliday, mental fiiller için iki farklı katılan rolü sunar: **algılayan** (senser) ve **algılanan** (phenomenon) (2014, s. 311).

Durum dil bilgisi, evrensel dil bilgisi, işlevsel dil bilgisi gibi farklı kuram temelli de olsa tüm bu dil bilimi çalışmalarındaki sınıflandırmalarda gerek duygu fiillerinin gerekse mental fiillerin taşıdıkları anlamların yanı sıra, fiilin cümlede yönetici konumunda bulunması kabulünden hareketle, söz dizimsel davranışları açısından da ele alındığı ve katılanlarının/tamlayıcılarının semantik rolleri ile incelendiği görülür.

3. Azerbaycan Türkçesinde duygu fiillerinin anlam bilimsel yapı görünüşleri

Günümüzde fiilin sözlüksel anlamı ile (lexical semantic) söz dizimsel yapı arasında sıkı bir ilişki bulunduğu düşüncesi dil teorisi için önemli bir yaklaşım olarak kabul edilir ve bu yaklaşım üyelerin (arguments) söz dizimsel gerçekleştirilmesinin büyük ölçüde fiillerinin anlamından tahmin edilebilir olduğunu kabul eden pek çok dil bilgisi kuramına da yön verir (Levin ve Rappaport Hovav, 2005, s. 3-

4). Bu nedenle fiil gruplamalarında fiillerin bağlantılı oldukları üyeler ve bu üyelerin semantik rolleri ile tanımlanmasının daha anlamlı olacağı düşünülür (Fillmore, 2006, s. 375-376).

Fiiller ve üyeleri arasındaki ilişki; geleneksel dil bilgisi yaklaşımlarında durum ya da hâl, durum-tamlayıcı ilişkisi, bağlantısal dil bilgisi kuramında istem (valency), durum dil bilgisi kuramında durum (case), evrensel dil bilgisi kuramında üye yapısı (argument structure), işlevsel dil bilgisinde ise katılan (participants) kavramlarıyla karşılanır. Aslında tüm bu terimler ile aynı olgunun, bağlantısal dil bilgisi temelli istem kavramının üzerinde durulduğu söylenebilir.

Bir kavram olarak istem, L. Tesnière'in (1959) bağlantılı dil bilgisi kuramı ile ortaya çıkar (Aydın Özkan, 2018, s. 17). Tesnière, istemi bir fiilin sahip olduğu bağların sayısı olarak tanımlar (2015, s. 239). İstem niceliksel yönü kadar niteliksel ve semantik yönüyle de değerlendirilmesi gerektiği görüşü; araştırmacıları istemi çeşitli düzeylerde incelemeye sevk eder. Helbig ve Schenkel'in sınıflandırmasının istemi farklı düzeylerde inceleyen çalışmalar arasında en kapsamlı yaklaşım olduğu düşünülür. Bu sınıflandırmada istem; mantıksal istem, semantik istem ve söz dizimsel istem olmak üzere üç düzeyde ele alınır (Aydın Özkan, 2018, s. 110-112).

Helbig, mantıksal istemde (logical valency), mantıksal eylemler ve bu eylemlerle ilgili unsurlar arasındaki zihinsel ilişkilerin analiz edildiğini ifade eder. Örneğin yüzme eyleminin gerçekleşmesi yalnızca eylemi gerçekleştirecek bir kişi gerektirdiğinden *yüz-* (swim) fiilinin mantıksal yapısı, katılan adı verilen tek bir üyeden oluşur. Semantik istem (semantic valency), katılanların anlamsal özelliklerinin semantik durumlar (semantic cases) aracılığı ile belirlenmesidir. Söz dizimsel istem (syntactic valency) ise katılanların söz dizimsel davranışları, seçimli ya da zorunlu istemler olmalarıyla ilgilenir (Götz-Votteler, 2007, s. 37-38). Bu durumda aynı sınıftaki fiillerin anlam bilimsel yapısını betimlemek söz konusu fiillerin semantik istemlerini belirlemek ile mümkündür.

Semantik istemi belirlemek için araştırmacılar tarafından çeşitli semantik rol listeleri önerilmiştir. Dil bilimcilerin çoğu dil teorisinin sınırlı bir evrensel semantik roller listesi içermesi gerektiğini öne sürse de üzerinde anlaşmaya varılmış tam bir liste bulunmamaktadır (Dowty, 1991, s. 548).

Gerek mental fiillerin gerekse mental fiillerin bir alt sınıfı olarak ele alınan duygu fiillerinin, bir önceki bölümde de üzerinde durulduğu gibi, dil bilimi çalışmalarında genellikle semantik rolleri **algılayan-algılanan, deneyimci-uyarıcı, deneyimci-içerik, deneyimci-konu** ya da **duygu sahibi-hedef** olan iki zorunlu istemli fiiller olarak ele alındığı görülür. Ancak Azerbaycan Türkçesinde kimi duygu fiilleri üç zorunlu istemlidir. Örneğin *sevdir-* "sevmesini sağlamak"⁵ fiili seven kişi, sevilen şey ve sevdiren şeyi karşılayan tamlayıcılar ile birlikte kullanılmalıdır. Bununla birlikte, incelemelerde de görüleceği üzere, iki zorunlu istemli duygu fiillerinin tamlayıcılarının da yüklendiği üç farklı semantik rol bulunur. Bu bakımdan C. J. Fillmore'un durum dil bilgisi çerçevesinde belirlediği, üç semantik rolden oluşan deneyim çerçevesi Azerbaycan Türkçesindeki duygu fiilleri için daha uygun görünür.

Durum dil bilgisi, fiilleri durum çerçevelerine göre sınıflandırır ve Fillmore tarafından geliştirilmiştir. Fillmore, cümle türleri ve fiil sınıflandırmalarında, fiillerin ilişkili oldukları üyeler ve bu üyelerin semantik rolleri ile betimlenmesinin daha anlamlı olacağını belirtir (2006, s. 375-376). Mental süreçlerin deneyim çerçevesi (experience frame), bir bilişsel veya duygusal durum ya da olayın deneyimleyenini (**deneyimci** "experienter"), deneyimi tetikleyen algı veya olayı (**uyarıcı** "stimulus")

⁵ Çalışmada yer alan duygu fiillerinin anlamları verilirken öncelikle fiillerin tarandığı *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğati*'ndeki açıklamalar dikkate alınmıştır. Ancak sözlükte sadece karşılığı bulunan fiilleri açıklama ihtiyacı duyulduğunda Türk Dil Kurumunun internet sitesindeki *Güncel Türkçe Sözlük*'ten de faydalanılmıştır.

ve deneyimin içeriğini (**içerik** “content”) sunar. Deneyim durum çerçevelerinde “Kazayı hatırladım.” cümlesindeki gibi **deneyimci** (ben) ve **içerik** (kaza); “Gürültü bana kazayı hatırlattı.” cümlesindeki gibi **uyarıcı** (gürültü), **deneyimci** (ben) ve **içerik** (kaza) ve “Bu müzik beni rahatsız ediyor.” cümlesinde olduğu gibi **uyarıcı** (bu müzik) ve **deneyimci** (ben) yer alabilir (Fillmore, 2003, s. 471-472).

Azerbaycan Türkçesindeki duygu fiillerinin durum dil bilgisinin betimsel yaklaşımı esasında tamlayıcılarının semantik rolleri ile incelendiğinde beş tür anlam bilimsel yapı sergilediği söylenebilir:

1. Tek zorunlu tamlayıcısı **deneyimci** olan duygu fiilleri:

Bu grupta *açıl-* “rahatlamak, ferahlamak, sıkıntısı dağılmak”, *arxayınlaş-* “rahatlamak, sakinleşmek”, *boğul-* “azap çekmek, üzüntü içinde olmak”, *cinlän-* “çok kızmak”, *coş-* “1. coşmak, aşka gelmek, 2. çok kızgın olmak, hiddetlenmek”, *dalğalan-* “coşmak, heyecanlanmak”, *ärin-* “utanmak”, *färählä-* “ferahlamak, sıkıntısı dağılmak, sevinmek”, *hirsälän-* “hırslanmak, çok kızmak”, *xoflan-* “korkuya kapılmak, vechmetmek”, *karıx-* “şaşakalmak”, *kövräl-* “müteessir olmak”, *qovrul-* “azap çekmek, ızdırap içinde olmak”, *näşälän-* “mutlu olmak, neşeli duruma gelmek, keyiflenmek”, *nisgillän-* “kederlenmek, dertlenmek”, *sıxıl-* “sıklamak, utanıp çekinmek”, *sın-* “incinmek, kırılmak”, *toxta-* “sakinleşmek”, *vurnux-* “telaşlanmak, endişelenmek”, *yüngüllä-* “hafiflemek, acı, öfke, heyecan vb. duyguları yatışmak, rahatlamak”, *zövqlän-* “zevk duymak, hoşlanmak” gibi duygu fiilleri yer alır.

Bu fiillerin cümlelerinde (1), (2) ve (3). örneklerde olduğu gibi tek zorunlu tamlayıcı olan **deneyimci** özne konumundadır. Bununla birlikte bu gruptaki *hirsälän-*, *xoflan-*, *karıx-*, *sın-* gibi fiillerin (3). örnekte de görüldüğü gibi **içerik** rolündeki tamlayıcıyı da seçimli istem olarak kabul edebildiği görülür:

(1) Vaqif_[Deneyimci]⁶ yağışdan sonra tämizlänilib, işıldayan otlara vä çiçäklärä baxıb zövqlänirdi. Y. V. Çämänzäminli. (ADİL, IV, s. 691). “Vâkıf yağmurdan sonra temizlenip işıldayan çimenlere ve çiçeklere bakıp zevkleniyordu.”

(2) Şiraslan_[Deneyimci] Dadaş Läläşovu görüb hirsäländi, tez dönüb Ağbulaq kändindän çıxdı. S. Rähimov. (ADİL, II, s. 391). “Şiraslan, Dadaş Leleşov’u görüp hırslandı, hemen dönüp Ağbulak köyünden çıktı.”

(3) Ävväl-ävväl (O)_[Deneyimci] avradına_(içerik) bärk hirsälänmişdi, tapşırılmışdı ki, heç kimin häyatına qarışmasın, bir dä evä yad adamları buraxmasın. R. Mäcid. (ANA, V, s. 338). “O, önce karısına çok kızdı, ona kimsenin hayatına karışmamasını ve yabancıların eve girmesine izin vermemesini söylemişti.”

2. Tek zorunlu tamlayıcısı **içerik** olan duygu fiilleri:

Bu grupta *bäyänil-* “beğenilmek, iyi veya güzel bulunarak hoşlanılmak”, *duyul-* “duyulmak, hissedilmek”, *sevil-* “sevgi duyulmak” gibi edilgen duygu fiilleri bulunur.

Bu edilgen duygu fiillerinin cümlelerinde (4). örnekte de olduğu gibi tek zorunlu tamlayıcı; sevilen, beğenilen vb. şeyleri bildiren **içeriktir** ve **içerik** cümlede özne konumundadır. Edilgenleştirmenin bir

⁶ Bu çalışmada örnek cümlelerdeki zorunlu tamlayıcıların semantik rolleri [Deneyimci], [Uyarıcı] vb. biçiminde köşeli ayraç içerisine, seçimli tamlayıcıların semantik rolleri ise (İçerik) biçiminde yay ayraç içerisine yazılmak suretiyle gösterilmiştir. Aslında zorunlu istem olan ve bağlamsal sebeplerle cümlelerden çıkarılmış olan istemler ise, (3). örnekteki *hirsälän-* fiilinin **deneyimci** semantik rolündeki tamlayıcısı gibi, cümlede yay ayraç içerisinde eklenerek gösterilmiştir.

neticesi olarak bu fiillerin cümlelerinde **deneyimci** rolündeki tamlayıcı cümleden çıkarılır ve **içerik** rolündeki tamlayıcı özne konumunu alır:

(4) Şähärä gäldiyim bir il deyildi, (Män)_[içerik] Sevildim... İnanđım, sevdim (Vahabzadä, 2004, s. 215). “Şehre geleli bir yıl olmamıştı. Ben sevildim... İnanđım, sevdim.”

3. Zorunlu tamlayıcıları **deneyimci** ve **içerik** olan duygu fiilleri:

Bu grubu *acı-* “1. başkasının uğradığı veya uğrayacağı kötü bir duruma üzölmek, 2. pişmanlık duymak”, *bağlan-* “sevmek”, *bezik-* “bezemek, tekrarlanması ya da uzaması sebebiyle bir şeyden hoşlanmaz hâle gelmek”, *bäyän-* “beğenmek, iyi veya güzel bularak hoşlanmak”, *çärlä-* “bezemek, usanmak”, *çimçiş-* “tiksinmek, bir şey, bir kimse vb.ni tiksindirici, aşağı, bayağı bularak ondan uzak durma duygusuna kapılmak”, *doy-* “bıkmak, usanmak”, *äzizlä-* “haddinden fazla sevmek, kutsallaştırmak”, *günülä-* “düşman, rakip gibi görmek”, *xoşla-* “hoşuna gitmek, hoş bulmak, hazzetmek”, *isin(iş)-* “bağlanmak”, *qısqa-* “kendinden üstün olanın üstünlüğünden rahatsızlık, acı duymak”, *mäftunlaş-* “hayran kalmak”, *öyräniş-* “ısınmak, bağlanmak”, *nifrätlä-* “nefret etmek”, *sev-* “1. sevgi ve bağlılık duymak, 2. birine gönöl vermek, âşık olmak, 3. bir şeye düşkün olmak, bir şeyden çok hoşlanmak”, *soyu-* “soğumak, birine ya da bir şeye duyulan ilgi, sevgi, istek kalmamak”, *tapın-* “tapmak, çok sevmek”, *vurul-* “âşık olmak, sevmek”, *yadla(ş)-* “yabancılaşmak, soğumak, sevgisi, ilgisi azalmak” gibi iki zorunlu istemli duygu fiilleri oluşturur.

Tamlayıcılarının semantik rolü **deneyimci** ve **içerik** olan bu fiillerin cümlelerinde **deneyimci** özne konumundadır. Bu grupta yer alan *bäyän-*, *äzizlä-*, *günülä-*, *xoşla-* ve *sev-* gibi duygu fiillerinin cümlelerinde (5). örnekte de olduğu gibi **içerik** semantik rolünü taşıyan tamlayıcı, yükleme durumundadır. Yükleme durumu taşıyan **içerik** semantik rolündeki bu tamlayıcılar tam olarak beğenilen, sevilen, kıskanılan vb.ni, bir başka ifade ile deneyimin içeriğini karşılar:

(5) Ayna_[Deneyimci] Äbülfäzi_[içerik] günülädiyi kimi, Äbülfäz_[Deneyimci] dä onu_[içerik] hoşlamırdı. Ä. Väliyev. (ADİL, II, s. 315). “Ayna’nın Ebulfez’e düşmanlık beslediği gibi Ebulfez de ondan hoşlanmıyordu.”

Bununla birlikte *acı-*, *bağlan-*, *isin(iş)-*, *mäftunlaş-*, *öyräniş-*, *tapın-*, *vurul-*, *yadla(ş)-* fiillerinin cümlelerinde (6) ve (7). örnekte de görüldüğü gibi **içerik** semantik rolünü taşıyan tamlayıcı, yönelme durumundadır ve bu tamlayıcılar söz konusu duygunun yöneldiği hedef ya da duygusal sürecin meydana gelme sebebi olarak da yorumlanabilir:

(6) Män_[Deneyimci] yazıq qızın väziyyätinä_[içerik] häddindän artıq acıdım. (ADİL, I, s. 34). “Ben zavallı kızın durumuna haddinden fazla acıdım.”

(7) Yürüyür dağ aşağı orda çoban da däreräyä; İştä mäftunlaşır insan_[Deneyimci] bu gözäl mänzäräyä_[içerik]. A. Sähhät. (ADİL, III, s. 319). “Çoban da dağdan vadiye doğru yürüyor; işte bu güzel manzaraya insan hayran kalıyor.”

(8) ve (9). örnekte de olduğu gibi *bezik-*, *çärlä-*, *çimçiş-*, *doy-*, *nifrätlä-*, *soyu-* fiillerinin cümlelerinde ise **içerik** semantik rolünü taşıyan tamlayıcı uzaklaşma durumunda görülür ve bu tamlayıcıların da duyguların kaynağı veya duygusal sürecin ortaya çıkma sebebi olarak yorumlanması mümkündür. Bu durumun, tüm bu fiillerin zorunlu istemi olan, yönelme ve uzaklaşma durumlarında görölen **içerik** rolündeki tamlayıcıları **uyarıcı** semantik rolüne yaklaştırdığı söylenebilir:

(8) Älyarov^[Deneyimci] sual-cavabdan^[İçerik] bezikmiş kimi ayağa durub, xalıların üstündən asılmış şakillərə baxdı. M. Hüseyin. (ADİL, I, s. 261). “Elyarov soru ve cevaplardan bezmiş gibi ayağa kalkıp halıların üstüne asılmış resimlere baktı.”

(9) [Äbülhäsänbäy:] ..Män^[Deneyimci] qızların bu adi və ani sevişindän^[İçerik] olduqca nifrätländirdim. M. S. Ordubadi. (ADİL, III, s. 488). “Ebulhasanbey – Ben kızların bu sıradan ve anlık sevgisinden oldukça nefret ediyordum.”

4. Zorunlu tamlayıcıları **uyarıcı** ve **deneyimci** olan duygu fiilleri:

Bu grupta *acıqlandır-* “kızdırmak”, *acıt-* “kalbini kırmak, incitmek”, *aç-* “sevindirmek, mutlu etmek”, *ayaqla-* “ruhen incitmek, azap vermek”, *cäsarätländir-* “cesaretlenmesini sağlamak”, *cırnat-* “kasten sinirlendirmek”, *çaşdır-* “şaşırtmasına sebep olmak”, *çäk-* “cezbetmek, kendine bağlamak, etkilemek”, *dağla-* “üzüntü ve keder vermek”, *dähşätländir-* “dehşete düşürmek”, *did-* “incitmek, ruhen acı çektirmek, üzme”, *döyükdür-* “şaşırtmak”, *öz-* “manevi acı çektirmek, üzme”, *färähländir-* “ferahlatmak”, *havalandır-* “neşelendirmek”, *heyrätländir-* “hayrete düşürmek”, *hürküt-* “korkutmak”, *xırpala-* “üzme, sıkıntı vermek”, *qeyzländir-* “öfkelenmek”, *ovundur-* “acısını hafifletmek”, *pisikdir-* “korkutmak”, *riqqätländir-* “üzme”, *ruhlandır-* “yüreklenmek”, *sarsıt-* “çok etkilemek, üzme”, *sehrälä-* “büyülemek, çekiciliği ile etkisi altına almak”, *säksändir-* “korkutmak”, *sıx-* “sıkıntı vermek, üzme”, *şadlandır-* “mutlu etmek”, *tängişdir-* “sinirlendirmek”, *toxun-* “kötü etkilemek, duygulandırmak”, *tut-* “dokunmak, kötü etkilenmek”, *yarala-* “kalbini kırmak, incitmek”, gibi fiiller bulunur. Bu fiillerin cümlelerinde sürecin meydana gelmesine sebep olan **uyarıcı** özne konumundadır.

Bu grupta yer alan fiillerin büyük kısmı *acıqlandır-*, *acıt-*, *cäsarätländir-*, *cırnat-*, *çaşdır-*, *dähşätländir-*, *döyükdür-*, *färähländir-*, *havalandır-*, *heyrätländir-*, *hürküt-*, *qeyzländir-*, *ovundur-*, *pisikdir-*, *riqqätländir-*, *ruhlandır-*, *säksändir-*, *şadlandır-*, *tängişdir-* gibi ettirgen fiillerdir. (10) ve (11). örneklerde de görüldüğü gibi ettirgenleştirmenin neticesinde bu fiillerin cümlelerinde sürecin başlamasına sebep olan **uyarıcı** cümlede yer alır ve özne konumuna yerleşir; böylece deneyimcinin de fiil ile dil bilimsel ilişkisi değişir:

(10) Al-älvan çiçäklär^[Uyarıcı] öz gözällikläri ilä cümläni^[Deneyimci] färähländirir idi. Mäktäb. (ADİL, II, s. 184). “Rengârenk çiçekler güzellikleriyle herkesi ferahlatıyordu.”

(11) Mäktub^[Uyarıcı] Hacını^[Deneyimci] häddindän artıq şadlandırdı. S. Ordubadi. (ADİL, IV, s. 181). “Mektup, Hacı’yı haddinden fazla mutlu etti.”

Bu grupta yer alan *aç-*, *ayaqla-*, *çäk-*, *dağla-*, *did-*, *öz-*, *xırpala-*, *sehrälä-*, *sıx-*, *toxun-*, *tut-*, *yarala-* gibi fiiller ise biçim birimsel bir ettirgenlik işareti taşımamakla birlikte semantik istem yapıları ile mental sürecin başlatıcısını bildirir ve ettirgen bir anlam taşırlar:

(12) Xüsusän täyyarä meydançası haqqındakı mälumat^[Uyarıcı] mäni^[Deneyimci] açdı. M. Hüseyin. (ADİL, I: s. 42). “Özellikle havaalanı ile ilgili haber beni sevindirdi.”

(13) Bu sual^[Uyarıcı] şäfqät bacısına^[Deneyimci] toxundu. Ä. Sadıq. (ADİL, IV, s. 350). “Bu soru hemşireye dokundu.”

(14) Hümmätیارla Mädädin söhbätü^[Uyarıcı] Xanpäri^[Deneyimci] bärk tutmuşdu. Ä. Väliyev. (ADİL, IV, s. 381). “Himmetyar ile Medet’in sohbeti Hanperi’ye çok dokunmuştu.”

5. Zorunlu tamlayıcıları **uyarıcı**, **deneyimci** ve **içerik** olan duygu fiilleri:

Bu grupta yer alan *bâyandır*- “beğendirmek, beğenilmesini, hoş görünmesini sağlamak”, *isindir*- “ıstırdırmak, birinin bir şeye bağlanmasını sağlamak”, *soyut*- “soğutmak, sevgisini ve ilgisini azaltmak ya da yok etmek” vb. ettirgen duygu fiilleri, deneyim çerçevelerinde **uyarıcı**, **deneyimci** ve **içerik** rollerindeki tamlayıcıların üçünü de zorunlu istem olarak bulundurur. (15) ve (16). örneklerde de olduğu gibi bu fiillerin cümlelerinde de ettirgenleştirmenin bir sonucu olarak **uyarıcı** rolündeki tamlayıcı, özne konumunda yer alır:

(15) *Bu çıkış*_[Uyarıcı] *onu*_[İçerik] *här käsä* tanıdacaq, *onu cämiyyätä* çıxaracaq, *här käsä*_[Deneyimci] *bâyandır*äcäkdä. (Cabbarlı, 2005, s. 248). “Bu gösteri onu herkese tanıttir, cemiyetin karşısına çıkaracak, herkese beğendirecekti.”

(16) *Sonra gündän-günä divanäsär etdin mäni sän; Mäktäbimdän*_[İçerik] *soyudub därbädär etdin mäni*_[Deneyimci] *sän*_[Uyarıcı]. A. *Sähhät*. (ADİL, IV, s. 143). “Sonra günden güne delirttin beni sen, mektebimden soğutup derbeder ettin beni sen.”

Azerbaycan Türkçesindeki duygu fiillerinin sergilediği bu anlam bilimsel yapıların dışında bir de yalnızca *bäslä*- “beslemek, duymak, hissetmek, bir duyguyu gönülde yaşatmak” ve bu fiilin edilgen biçimi olan *bäslän*- fiillerinde görülen anlam bilimsel yapılardan da bahsetmek gerekir. Kimi fiillerin cümlelerinde aynı semantik rolü üstlenen birden fazla tamlayıcı yer alabilir. Bu durum söz konusu süreçlerin aynı semantik rolü taşıyan iki tamlayıcı gerektirmesinden ileri gelmektedir. *Bäslä*- fiilinin de (17). örnekte görüldüğü gibi zorunlu istemlerinden ikisi **içerik** semantik rolündedir. *Bäslän*- fiilinin cümlelerinde ise (18). örnekteki gibi edilgenleştirme ile **deneyimci** rol cümleden çıkarılır ve yalnızca **içerik** semantik rolünü taşıyan iki tamlayıcı zorunlu istem olarak kalır:

(17) *Hikmät*_[Deneyimci] *belä söhbätlärä*_[İçerik] *sonsuz nifrät*_[İçerik] *bäslämäkdä* haqlı idi. (Anar, 2003, s. 152). “Hikmet böyle sohbetlere sonsuz nefret beslemekte haklıydı.”

(18) *Belä söhbätlärä*_[İçerik] *sonsuz nifrät*_[İçerik] *bäslänir*. “Böyle sohbetlere sonsuz nefret beslenir.”

4. Sonuç

Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti’nde madde başı olarak yer alan 318 fiil 343 anlam değişkesi ile mental fiillerin bir alt sınıfı olan duygu fiilleri içerisinde değerlendirilebilir. Azerbaycan Türkçesindeki mental fiillerin önemli bir kısmının duygusal süreci karşıladığı görülür. Bu durum duygusal sürecin oldukça çeşitli özellikler taşıyan, karmaşık bir niteliğe sahip olması ile ilişkilendirilebilir. Azerbaycan Türkçesinde de bu kompleks sürecin dikkate şayan bir çeşitlilikte karşılandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu çalışmanın kapsamı gereği ele alınamayan Azerbaycan Türkçesindeki duygusal süreçleri ifade eden birleşik fiiller ile ilgili yapılacak incelemeler hem bu çeşitliliğin ortaya konmasına hem de mental fiil çalışmalarına önemli katkıda bulunacaktır.

Azerbaycan Türkçesinde tespit edilen duygu fiilleri bir, iki ya da üç zorunlu istemlidir. Duygu fiillerinin temel tamlayıcıları, algılayıcı bildiren **deneyimci**, algılananı bildiren **içerik** ve algılama sürecinin ortaya çıkmasına neden olan **uyarıcı**dır. Kimi duygu fiillerinde **içerik** rolündeki tamlayıcının duygusal sürecin konusu olmakla birlikte duygunun hedefi, kaynağı veya duygusal sürecin sebebi olarak da yorumlanabileceği görülmüştür. Azerbaycan Türkçesinde tespit edilen duygu fiillerinin söz konusu semantik rollerden meydana gelen beş farklı anlam bilimsel yapı sergilediği tespit edilmiştir. Bu anlam

bilimsel yapılar 1. **deneyimci + mental süreç**, 2. **içerik + mental süreç**, 3. **deneyimci + içerik + mental süreç**, 4. **uyarıcı + deneyimci + mental süreç**, 5. **uyarıcı + deneyimci + içerik + mental süreç** biçimindedir. Azerbaycan Türkçesindeki duygu fiillerinde en sık görülen anlam bilimsel yapılar sırasıyla **deneyimci + mental süreç** ve **uyarıcı + deneyimci + mental süreç** yapılarıdır.

Doğrudan gözlenemeyen duygusal dünyayı anlamının önemli bir yolunun duygu ifadelerini incelemek olduğu söylenebilir. Bu bakımdan duygusal süreçlerin çeşitli türlerinin hangi duygu fiilleri tarafından karşılandığını ve çok anlamlı duygu fiillerinin farklı anlamları ile bu süreçlerden hangisini işaret ettiğini tespit eden tematik incelemeler oldukça önemlidir. Ancak aynı süreçleri ifade eden fiillerin anlam bilimsel yapıları ile betimlenmesi söz konusu fiil sınıfının sınırlarının daha net çizilmesini sağlayacaktır. Bu çalışmada aynı zamanda Azerbaycan Türkçesinde tespit edilen duygu fiilleri için anlam bilimsel yapılarına göre yeni bir sınıflandırma önerisi de sunulmuştur. Duygu fiillerinin anlam bilimsel niteliklerini betimleyen bu incelemenin, fiil sınıflandırma çalışmalarının yanı sıra sözlük bilimi, sözcük bilimi, söz dizimi ve Azerbaycan Türkçesinin öğretimi gibi alanlara da fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Acar, E. (2019). Codex Cumanicus'ta Bulunan Mental Fiillerin Günümüz Anadolu Ağızlarındaki Kullanımları Üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8/3, 1276-1292.
- ADİL = Azərbaýcan Milli Elmlär Akademiyası Näsimi Adına Dilçilik İnstitutu (2006). *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğati*. Bakı: Şərq-Qərb.
- ANA = *Azərbaycan Näsri Antologiyası, V Cild*. (2006). Bakı: Şərq-Qərb.
- Anar. (2003). *Əsərlər, I Cild*. Bakı: Nurlan.
- Argunşah, M., Boz, F. (2022). 15. Yüzyıl Anadolu Türkçesinde Negatif Temel Duygu Fiilleri. *International Journal of Humanities and Education*, 8/17, 190-207.
- Aydın Özkan, I. (2018). *Evrensel Dilbilgisi ve Türkçede İstem*. Ankara: Gece Akademi.
- Aydoğmuş, E. (2021). Özbek Türkçesinde mental fiiller. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, 135-151.
- Bayraktar, F. S. (2017). Bulgarca Sözlüğünde Yer Alan Türkçe Mental Fiiller Üzerine. *XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı (25-28 Eylül 2017, Bükreş, Romanya) Bildiri Kitabı*, 458-466.
- Biber, D., Johansson, S., Leech, G., Conrad, S., Finegan, E. (2007). *Grammar of Spoken and Written English*. London: Longman.
- Bilgin Aksoy, G. (2021). *Azerbaycan Türkçesinde Mental Fiiller* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.
- Biray, N. (2007). Kazak Şivesi ve Denizli Ağzında Kök Haldeki Benzer İdrak Fiillerinde Anlam Farklılaşmaları. *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu (6-7-8- Eylül 2006) Bildiriler II*, Denizli, 307-314.
- Belletti, A., Rizzi L. (1988). Psych-Verbs and θ -Theory. *Natural Language & Linguistic Theory*, 6/3, 291-352.
- Cabbarlı, C. (2005). *Əsərləri, I Cild*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Croft, W. (1993). Case Marking and The Semantics of Mental Verbs. *Semantics and The Lexicon* (Ed. J. Pustejovsky) Dordrecht: Kluwer Academic Publisher, 55-72.
- Çelik, T. (2021). *Risale-i Kudsiyye'de Mental Fiiller ve Dizin* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kastamonu.

- Doğan, N. (2017). Türkçe Fiillerin Anlam Bilimsel Sınıfları. I. *Uluslararası Dil ve Edebiyatta Modernleşme ve Gelenek Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 223-252.
- Dolati Darabadi, M. (2018). Nehcü'l Feradis'te Mental Fiiller. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3/1, 85-113.
- Dowty, D. (1991). Thematic Proto-Roles and Argument Selection. *Language*, 67/3, 547-619.
- e-GTS = TÜRK DİL KURUMU (2022). *Güncel Türkçe Sözlük*. <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 27.06.2022)
- Erdem, M. (2004). Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin "İstem"e Göre Anlam Değişmeleri. V. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (20-26 Eylül 2004)*, Ankara: TDK Yayınları, 939-949.
- Erdem, M. (2016). Türkçede Fiiller ve Sınıflandırma Sorunları. *Turkish Studies*, 11/20, 185-200.
- Fábregas, A., Marín, R., McNally L. (2012). From Psych Verbs to Nouns. *Telicity, Change, and State: A Cross-Categorial View of Event Structure* (Ed. V. Demonte and L. McNally), Oxford: Oxford University Press, 162-184.
- Fakirullahoğlu, M. A. İ. (2016). *Kırgız Türkçesinde Duygu Fiilleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Fillmore, C. J. (2003). Valency and Semantic Roles: the Concept of Deep Structure Case. *Dependenz und Valenz - Dependency and Valency: Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung - An International Handbook of Contemporary Research*, 1/1, Halbband. Berlin - New York: Walter de Gruyter, 457-475.
- Fillmore, C. J. (2006). Frame Semantics. *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 373-400.
- Goleman, D. (2021). *Duygusal Zekâ Neden IQ'dan Daha Önemlidir?* (Çev. Banu Seçkin Yüksel) İstanbul: Varlık Yayınları.
- Götz-Votteler, K. (2007). Describing Semantic Valency. *Valency: Theoretical, Descriptive and Cognitive Issues*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 37-49.
- Halliday, M. A. K. (2014). *Halliday's Introduction to Functional Grammar*. London and New York: Routledge.
- Hirik, E. (2018). *Türkiye Türkçesinde Mental Fiiller*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Isse, Y. (2008). On Psych Verbs in English and Japanese. *Fukuoka University Review of Literature and Humanities*, 39/4, 967-984.
- İbe, P. (2004a). *Psych Verbs in Turkish: A Structural And Semantic Analysis* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- İbe, P. (2004b). Türkçe Ruh Durumu Eylemleri İçin Bir Sınıflama Önerisi. *Dil ve Edebiyat Dergisi*, 1/1, 35-45.
- İlter, E. (2019). *Karahanlı Türkçesinde Duygu Fiilleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Johnson, L., Oatley, K. (1989). The Language of Emotions: An Analysis of A Semantic Field. *Cognition & Emotion*, 3/2, 81-123.
- Kalkan, N. (2016). Başkurt Türkçesinde Mental Fiiller. *Actual Problems of Turkic Studies*, St. Petersburg, 177-186.
- Kuliev, G. K. (1992). *Semantika Glagolov v Tyurkskih Yazıkah*. Baku: Akademiya Nauk Azerbaydjana İstitut Yazıkoznaniya imeni Nasimi.
- Levin, B. (1993). *English Verb Classes and Alternations*. Chicago: The University of Chicago Press.

- Levin, B., Rappaport Hovav, M. (2005). *Argument Realization*. New York: Cambridge University Press.
- Lock, G. (1996). *Functional English Grammar An Introduction for Second Language Teachers*. United Kingdom: Cambridge University Press.
- Longacre, R. E. (1976). *An Anatomy of Speech Notions*. Lisse: The Peter De Ridder Press.
- Mathieu, Y. Y. (2005). A Computational Semantic Lexicon of French Verbs of Emotion. *Computing Affect And Attitude In Text: Theory And Applications*. Dordrecht: Springer, 109-124.
- Mayer, J. D., Salovey, P., Caruso, D. R., Sitarenios, G. (2001). Emotional Intelligence as a Standard Intelligence. *Emotion*, 1/3, 232-242.
- Özeren, M., Alan, İ. (2018). Kırgız Türkçesinde Mental Fiiller. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 61, 203-224.
- Öztürk, S. (2015). Saltuk-Nâme'de Mental Fiiller. 2. *Uluslararası Sarı Saltuk Gazi Sempozyumu - Bildiriler*, 323-340.
- Sandalyeci, S. (2016). Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni Olan Şeyyat Hamza'nın Yüsuf U Zeliha Mesnevisinde Mental Fiiller. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 6/12, 157-171.
- Seçkin, K. (2014). Mental Fiiller Bağlamında Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı. VI. *Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri, II. Cilt*, Bursa, 921-929.
- Seçkin, K. (2020). *Eski Türkçe Metinlerden Örneklerle Mental Fiil Teorisi*. Konya: Palet Yayınları.
- Soydan, S. (2018). Tarama Sözlüğünün İlk İki Cildindeki Duygu Fiilleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Turkish Studies*, 13/5, 471-493.
- Soydan, S., Özkan Şen, A. (2019). Kutadgu Bilig'deki Bazı Duygu Fiilleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Kapsosbil Sempozyum Özel Sayı*, 1/2, 27-32.
- Soydan, S., Özkan Şen, A. (2021). Kutadgu Bilig'de Tespit Edilen Bazı Duygu Fiilleri. *Söylem Filoloji Dergisi*, 6/1, 247-257.
- Şahin, S. (2012a). *Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Şahin, S. (2012b). Mental Fiil Kavramı ve Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1/4, 45-62.
- Şahin, S. (2013). Eski Türkçede Duygu Fiilleri. *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi Bildiri Kitabı II*, 341-349.
- Tesnière, L. (2015). *Elements of Structural Syntax*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Vahabzadä, B. (2004). *Seçilmiş Äsârläri, II Cild*. Bakı: Öndär Näşriyyat.
- Van Valin, R. D. (2004). Semantic Macroroles in Role and Reference Grammar. *Semantische Rollen* (Ed. Rolf Kailuweit and Martin Hummel), Germany: Gunter Narr Verlag Tübingen, 62-82.
- Yaylagül, Ö. (2005). Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2/1, 17-51.
- Yaylagül, Ö. (2010). Türkiye Türkçesinde Duygu Fiilleri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7/4, 100-111.
- Yegin, A. (2019). Mental Fiil Kavramı ve Şeyyâd Hamza'nın Yüsuf u Zelihâ Mesnevisinde Mental Fiiller. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4/1, 51-74.
- Yıldız, H. (2016). *Eski Uygurcada Mental Fiiller* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yıldız, H. (2020). Eski Uygurcada Mental Fiiller Arası Geçişler Üzerine Notlar. *Gazi Türkiyat*, 26, 105-125.